

IN DIT NUMMER

Interview Sietz Leeflang 1, 2, 3, 4
Fijnstof bij houtstook 5
Wat is na 40 jaar nog actueel?

(Beter 1x zien...) 6, 7
Brief van Bomenpenningwinnaar 1987
Menno Sypkens Smit 8, 9

Jaarprijs 2017 goed ontvangen bij Omslag 9
Rijkswaterstaat accepteert rioolalternatief 10, 11
We gaan verder op onze website 12

Interview Sietz Leeflang:

“Als je met iets begint, dan moet je er ook mee doorgaan”

(foto: Wim van Overbeke)

Kris De Decker

Sietz Leeflang is een monument, een pionier. De Twaalf Ambachten heeft bij twee generaties Nederlanders en Vlamingen mens- en milieuvriendelijke alternatieven geïntroduceerd voor een high-tech fetisjisme waarvan de schadelijke gevolgen steeds duidelijker worden. Nu Sietz zich door ziekte genoodzaakt ziet te stoppen, is het tijd voor een afscheidsinterview. “Mijn lijf wil niet meer, maar mijn hoofd gaat maar door.”

Toen ik in 2007 begon met de blog Lowtech Magazine, zat er al heel snel een mail van Sietz Leeflang in de bus. Ik kende de Twaalf Ambachten toen niet, ook al vertellen Sietz en ik in grote lijnen hetzelfde verhaal en zijn we

allebei gevormd door de journalistiek. Ik stampte op eigen houtje een blog over kleinschalige technologie uit de grond, maar Sietz begon al veertig jaar geleden met een eigen tijdschrift dat thuis bij hem werd gezet en gedrukt.

Sindsdien is Sietz een trouwe en actieve bezoeker van de blog gebleven, terwijl ik in verschillende artikelen op de blog aandacht zou besteden aan de initiatieven van de Twaalf Ambachten. Het onvermoeibare enthousiasme van Sietz was niet altijd even welkom, want hij

droeg de ideeën sneller aan dan ik er over kon schrijven. Maar al snel kreeg ik bewondering voor zijn visie, inventiviteit en vastberadenheid. Op een slecht idee heb ik hem nooit kunnen betrappen.

Je begon je loopbaan als journalist bij het Handelsblad en stapte later over naar Philips. Hoe ben je vervolgens bij kleinschalige technologie terechtgekomen?

Sietz: “We zijn in 1972 blindeweg begonnen met de boerderij Kleine Aarde in Boxtel. Ik had een goede baan en voor ons gevoel hadden we een vorstelijk inkomen. En daar heb ik, in overleg met mijn vrouw, een punt achter gezet. In 1959, toen ik nog voor de krant werkte, schreef ik een artikel over de eerste bouwkraan in Nederland. Die technologie heeft een enorme indruk op mij gemaakt. In die bouwkraan zag ik de oncontroleerbare ontwikkelingen van dingen die buiten de menselijke maat liggen.

Op het terrein in Boxtel in de tachtiger jaren met v.l.n.r. Sietz, Bram Moens, Kwee Swan Liat en Dirk van Haren Noman.

Alles wordt steeds ingewikkelder en onbeheersbaarder. Neem bijvoorbeeld het recente nieuws dat insecten verdwijnen door overmatig gebruik van pesticiden in de landbouw. Je kan deze trend alleen maar omkeren door opnieuw kleinschaliger te gaan denken. Vandaar de naam Kleine Aarde. En daar lieten we toen al zien dat je ook zonder pesticiden aan landbouw kan doen, bijvoorbeeld door combinateelt.”

In 1977 hebben jullie de Kleine Aarde verlaten en een nieuwe stichting opgericht: De Twaalf Ambachten. Hoe kwam dat en wat is het verschil tussen beide initiatieven?

Sietz op een sloperij bij een van de eerste Commers die geschikt gemaakt moesten worden als klussenbus.

Sietz: “In die tijd ontstond een hele nieuwe opvatting over medezeggenschap, en op den duur zaten we alleen nog maar te vergaderen. Dat leidde tot een conflict, want wij wilden dingen verwezenlijken. We wilden echter geen concurrent worden van de Kleine Aarde, en daarom heeft de Twaalf Ambachten meer de klemtoon gelegd op energiebesparing, technologie, doe-het-zelf oplossingen en kleinschalige bedrijvigheid. Heel veel mensen hebben bij ons een ambacht geleerd, zoals het bouwen van tegelkachels of helofytenfilters. Ook hebben we altijd veel mensen aan het werk gezet bij de ontwikkeling van nieuwe technologie en hebben we kleinschalige werk- en productiewijzen financieel gesteund. Dat deden we zonder subsidies en zonder commercieel gewin na te streven, maar met een trouwe schare donateurs.”

Stichting De Twaalf Ambachten heeft een pioniersrol vervuld op het vlak van kleinschalige technologie. Jullie ontwikkelden een eigen model tegelkachel, een waterbesparende douchekop, een waterloos toilet – de lijst is lang. Wat beschouw je als de grootste verwezenlijking?

Sietz: “Als ik er één moet kiezen, dan is het de helofytenfilter, een waterzuivering op basis van planten.

Drinkwaterleveranciers waarschuwen dat ze straks geen schoon water meer kunnen leveren, omdat ze al die medicijnen en landbouwgiftstoffen er niet kunnen blijven uithalen. Maar met planten lukt dat wel. Dat is bewezen in de Efteling, waar sinds 1994 rioolwater wordt gebruikt in de wildwaterbaan, dankzij een helofytenfilter waarvoor wij het voorontwerp hebben gemaakt. Maar tegelijk staan we nog heel ver van een grootschalige introductie van de technologie.”

Ik had gedacht dat je het waterloze toilet – het Nonolet – zou noemen...

Sietz jaagt het smidsvuur aan met pedaalcracht.

Sietz: “Dat past natuurlijk ook in dat verhaal. Water is een heel belangrijk thema, en het spoeltoilet en de riolering zijn een regelrechte ramp. Maar op louter technologisch vlak ben ik iets minder enthousiast over het Nonolet. Kleinschalige technologie moet duurzaam, eenvoudig, betaalbaar en zelf te maken zijn. Een mooi design heeft me nooit geïnteresseerd, dat kost alleen maar geld. Maar alle criteria met elkaar verzoenen, lukte niet altijd. Ons Nonolet is van plastic gemaakt, omdat aardewerk het te duur zou maken. Ook de zelfbouwversie is afhankelijk van plastic zakken. Daar heb ik het moeilijk mee, want plastic is geen duurzaam materiaal.”

Wat is er veranderd sinds de jaren 1970?

Sietz: “Wat we toen vertelden, is voor een groot deel nog steeds geldig.

In de spiraaltuin in Boxtel samen met medewerker Jeroen van Lente (rechts) en Jan-Pieter Schaper.

Sietz: “Er is altijd een club die met succes een alternatief weet tegen te werken. Eind jaren zestig had je de discussie over het afsluiten van de Oosterschelde. Dat was van bij het

nu wordt het gebruik van pesticiden eindelijk op hoog niveau in vraag gesteld. Maar de oplossingen bestaan al heel erg lang.”

Wil het grote publiek wel mee?

Sietz: “Eenvoudiger leven wordt door veel mensen als een enorme stap achteruit beschouwd. Maar het blijft de essentie. We moeten meer de tijd nemen voor bepaalde dingen in plaats van alles in steeds kortere tijd te willen doen. Waarom zijn binnenschepen vervangen door vrachtwagens? Omdat vrachtwagens sneller zijn. Maar we hebben daar een enorme prijs voor betaald: een hoger energieverbruik, onveiligere verkeer. Kinderen kunnen niet meer op straat spelen en dus rijden hun ouders nu van de ene sportklas naar de andere, waarmee ze nog meer verkeer veroorzaken.”

Vroeger was het beter?

Sietz: “Ik heb een tijd meegemaakt met een heel andere technologie: paard en kar en de stoomlocomotief. Toen ik naar school ging in Haarlem was er voor mij maar één manier om er “snel” te raken: stiekem achterop een kar springen die door een paard werd getrokken. Mensen zijn niet langer gaan leven omdat ze alles nu sneller doen. In die tijd hadden we geen andere keuze, vandaag moeten we er bewust voor kiezen. Maar het verlangen naar vertraging is er zeker wel. Zie bijvoorbeeld de recente op-

Een televisieploeg op het terrein van De Twaalf Ambachten in Boxtel filmt Sietz op een van de eerste uitvoeringen van het Nonolet.

Geen enkele alternatieve technologie die we ontwikkelden of stimuleerden, is echt doorgebroken of standaard geworden. Het landbouwsysteem draait nog steeds op pesticiden, het spoeltoilet en de riolering zijn nog steeds de norm. Er is wel het een en ander veranderd, het bewustzijn en de kennis zijn zeker gegroeid. Maar de verandering gaat veel trager dan ik zou willen.”

De technologie is er, maar ze wordt niet op grote schaal gebruikt? Hoe komt dat?

begin een heel slecht idee, en het is gelukkig nooit gebeurd, maar toch werd er heel lang volgehouden dat het nodig was. Ingenieur Drinkwaard van het Delta Instituut die zich tegen het plan uitsprak, kreeg een spreekverbod opgelegd. Terwijl jaren later bleek dat hij het bij het rechte eind had. Dezelfde evolutie zie je op allerlei vlakken. De biologische landbouw waarschuwt al decennia tegen het gebruik van pesticiden. Maar die kritiek werd altijd weggewuifd of belachelijk gemaakt: pesticiden waren nodig. Pas

komst van de 'tiny houses' in Nederland. In Den Helder staat er nu eentje met een Nonolet en een helofytenfiler. Het zijn ontwikkelingen die ik mij een paar jaar geleden niet had kunnen indenken."

Een andere blikvanger van De Twaalf Ambachten is het tijdschrift dat sinds 1978 verscheen. Mag ik het de Whole Earth Catalog van de Lage Landen noemen?

Sietz: "Als journalist was het schrijven van artikels natuurlijk altijd mijn werk geweest. Maar ons tijdschrift maakten we helemaal zelf, van de opmaak over het drukken tot de distributie. We werden inderdaad geïnspireerd door Amerikaanse bladen zoals Mother Earth News en de Whole Earth Catalog. Maar in tegenstelling tot die laatste gingen wij niet mee in de verheerlijking van de computer. We maakten heel lang ons eigen zetwerk met een IBM Composer, de absolute top van de schrijfmachinekunst. Omdat de mensen van IBM hun oude technologie niet meer wilden ondersteunen, moest ik dat ding zelf repareren. Ik had er een aparte werkbank voor."

Waar komt je interesse voor techniek vandaan?

Altijd veel papierwerk...

Sietz en zijn vrouw Anke poseren bij het eerste door De Twaalf Ambachten zelf omgebouwde elektrische minibusje (1995).

Sietz: "Mijn vader had een winkel voor elektrische verlichting. In feite was hij ook een beetje een pionier, want Haarlem had in die tijd nog geen eigen elektriciteitscentrale, de verlichting werkte nog op gas. Mijn vader had een werkplaats waar hij altijd bezig was, en ik hing daar ook veel rond. Ik was helemaal gek van elektronica, ik maakte versterkers en wereldontvangers, knoeide met taperecorders, dat soort dingen. En op mijn vijftiende mocht ik de auto al

naar de garage rijden, hoewel ik nog geen rijbewijs had."

Heb je die liefde voor techniek ook aan je dochters meegegeven?

Sietz: "Lieselot is journalist, en Caroline – die in 2014 onverwacht stierf – was neerlandicus. Maar de Twaalf Ambachten zijn altijd een soort familiebedrijfje geweest. Mijn dochters en hun partners hebben zich ook voor de stichting ingezet. Iedereen deed mee. Zonder mijn vrouw, die in 2007 overleed, had het nooit gekund. Ze deed de administratie, schreef artikelen voor het tijdschrift, en zorgde voor het huishouden en de kinderen. Maar ze was ook mijn belangrijkste steun en toeverlaat, en mijn adviseur bij zakelijke en principiële beslissingen."

Is de stichting ook je leven geworden?

Sietz: "Ja, uiteindelijk wel. We gingen elk jaar op kampeervakantie en we konden genieten van het leven. Maar over het algemeen had ik weinig tijd voor mijn gezin. Het was hard werken, en er waren altijd zorgen. Achteraf beseft ik ook wat mijn vrouw en kinderen allemaal hebben moeten goedvinden. Maar als je met iets begint, dan moet je er ook mee doorgaan."

Dank voor het gesprek.

Fijnstof bij houtstook

De rook van houtkachels is een groeiend probleem. Steeds meer mensen hebben een houtkachel en daarmee neemt ook de overlast toe. De rook is niet alleen hinderlijk, maar vooral ook schadelijk voor de gezondheid. Schadelijker dan de dieselauto's die we met zijn allen zo vies vinden. Dat stelt de Werkgroep Houtstook-vrij in een brief aan minister Henk Kamp. We lazzen erover op de website van Duurzaam Nieuws. Dit artikel is een vervolg op het eerdere artikel over dit onderwerp in onze vorige Nieuwsbrief.

Lieselot Leeflang

Duurzaam Nieuws meldt verder: "De werkgroep Houtstook-vrij belicht de risico's van houtrook. Maar er is een groot verschil in emissies tussen verschillende bronnen: open houtvuur zoals in open haarden, vuurkorven en barbecues geeft veel hogere uitstoot van fijnstof en toxines dan pelletkachels waarin een gereguleerde verbranding van hoogwaardiger biomassa plaatsvindt."

De redactie vroeg Milieu-Centraal en ECN om een reactie. Milieu-Centraal schreef: "Pelletkachels en biomassaketels zijn de schoonste kachels op hout, maar stoten meer fijnstof uit dan verwarming op gas of stroom. Een toename van het aantal pelletkachels en biomassaketels zorgt dus voor extra luchtvervuiling. Uitzondering: als jouw pelletkachel een gewone houtkachel, allesbrander of open haard vervangt, daalt de hoeveelheid fijnstof juist flink. Tenzij je met je pelletkachel veel vaker gaat stoken dan je eerder met je houtkachel of open haard deed. Het gebruik van open haarden en gewone houtkachels is door de uitstoot van fijnstof om gezondheidsredenen niet wenselijk."

ECN gaf in een reactie aan dat vervanging van bestaande houtkachels door pelletkachels een verbetering van de luchtkwaliteit kan betekenen, het zogenaamde uitfaseren. Daarbij moet wel worden uitgegaan van evenveel stoken. "Emissies van open haarden en oude houtkachels liggen gemiddeld tussen 6 tot 40 g fijnstof per kg brandstof. Bij nieuwere houtkachels is dat tussen 4 en 10 g/kg. Pelletkachels stoten gemiddeld 1 tot 2 g/kg uit, soms nog lager.

Een pelletkachel (van de huidige generatie) is vervuilender dan gasverwarming of een elektrische verwarming, maar een centrale verwarming per wijk of stadsdeel zoals nu gebeurt met restwarmte uit de industrie en vuilverbranding kan wel een optie zijn", aldus ECN.

De werkgroep Houtstook-vrij geeft aan dat meer dan 30% van de Nederlandse huishoudens last heeft van houtrook van de burens en dat volgens nieuw onderzoek het fijnstof dat vrijkomt bij verbranding van hout, schadelijker is dan fijnstof dat vrijkomt bij diesel. Ook zegt de werkgroep dat houtrook twaalf maal schadelijker is dan sigarettenrook (bij eenzelfde rookdichtheid). Naast fijnstof en het nog gevaarlijker ultrafijnstof komen bij houtstook nog allerlei andere gifstoffen vrij zoals PAK's, VOS, di-

oxine, koolmonoxide en acroleïne. Al deze stoffen leveren een scala aan gezondheidsklachten op en zorgen voor een kortere levensverwachting.

Wij zijn ons er terdege van bewust dat fijnstof in Nederland en België een groot en groeiend probleem is. En dat het de hoogste tijd is om ook de emissies van tegelkachels en Finovens op dit vlak onder de loep te nemen. Dat deze kachels een Milieukeur (Dorrestijn) hebben gekregen zegt veel over hoe schoon deze kachels branden. Te hoge fijnstofemissies kunnen bij de juiste manier van stoken waarschijnlijk grotendeels voorkomen worden. Nieuwe metingen zullen moeten uitwijzen of de Finoven en tegelkachel aan de nieuwe eisen voldoen. Het wachten is bovendien op betaalbare rookfilters, die het probleem helemaal uit de wereld kunnen helpen.

Wat is na 40 jaar nog actueel?

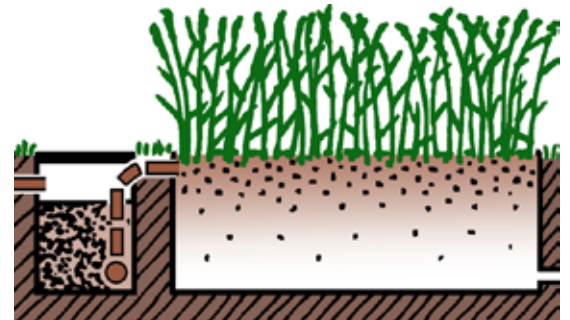
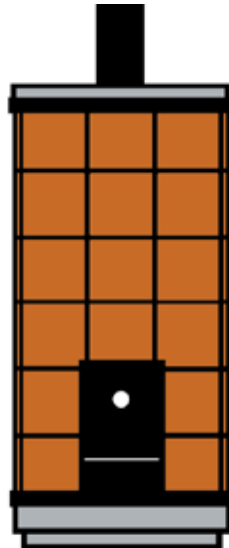
Binnenkort bestaat onze stichting De Twaalf Ambachten 40 jaar, en daarom vragen wij ons af welke van de vele onderwerpen waarmee we ons bezighielden zijn nog altijd actueel? Let op: 'we' betekent hier een reeks zeer gemotiveerde en vaak uiterst vakkundige mensen die ons als vrienden steeds terzijde stonden. Helaas kunnen we in deze korte samenvatting hun namen niet noemen, maar u vindt ze terug in al onze tijdschriften en publicaties.

Hier een greep uit een aantal van die onderwerpen. Ons tijdschrift dat in hoogtijdagen 48 en soms 65 pagina's omvatte hield zich aanvankelijk vooral bezig met ambachtelijk/ecologische onderwerpen. Uitgangspunt was altijd: kleinschaligheid en menselijke maat en dat bestaat voor ons nog onverminderd. Samen met de toenmalige stichting MeMO (Mens en Milieuvriendelijk Ondernemen) organiseerden we in 1977 de eerste beurs voor kleinschalig ondernemen in Amsterdam in de Kosmos. Ons tijdschrift diende aanvankelijke ook als orgaan voor MeMO en het kwam al snel uit met een lange lijst van kleine bedrijfjes (van bakkerijen tot weverijtjes, van smederijen tot fietswerkplaatsen) en in een landelijke actie vroegen we aandacht voor een toen nog volledig

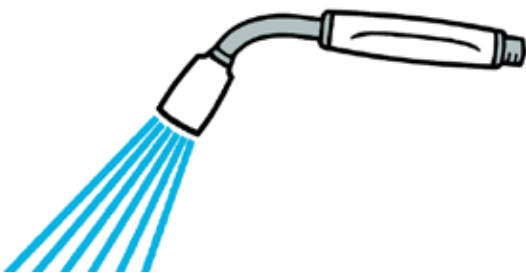
ontbrekende bedrijfstak: het klussenbedrijf. Dat bleek een 'gat in de markt'. Aannemers en installateurs kwamen niet gauw voor een klus en je betaalde hoge voorrijkosten. Onze stichting kwam in contact met van Gend en Loos die tientallen van haar stadsbestelbussen – ideale werkauto's met stahoogte! – voor een lage prijs weg deed en die onze stichting door-

sluisde naar beginnende klussers. Een kleine honderd bestelwagens kregen zo via ons een nieuwe bestemming. Ons land telt nu rond de 20.000 klussen- en onderhoudsbedrijfjes.

Nog twee andere succesvolle bedrijven kwamen er door ons toedoen: tegelkachelbouwers en helofytenfilterbouwers. Voor het AGA fornuis (honderden exemplaren van dit unieke kolenfornuis dreigden als oud ijzer verloren te gaan) ontwierpen we met hulp van enthousiaste gastechnici een milieuvriendelijke, zuinige en veilige gasbrander die ook in een tegelkachel kon worden geplaatst en die we in 1982 voorstelden aan de Gasunie. Het principe – een in een keramisch rooster 'opgesloten' gasvlam – leidde tot de in ons land populaire HR-cv-ketel, die tot circa 40% gasbesparing en een drastische vermindering van broeigassen – NOx emissies – leidde. De Gasunie noemde de 'opgesloten gasvlam' later een eigen vinding. Een gaskeur voor onze brander kostte vele tienduizenden en dat konden we niet betalen. Wel heeft het Gastec (Kiwa) Apeldoorn onze brander later – op kosten van de Gasunie – goedgekeurd en volstrekt veilig bevonden. Nu aardgas geleidelijk gaat verdwijnen mogen we onze gasbrander die nooit grote

aantallen kon halen (maar die in tientallen AGA-fornuizen en Fin-ovens nog steeds probleemloos functioneert) niet meer 'actueel' noemen. Maar dit mogen we wel zeggen van twee van onze toepassingen die grote bekendheid kregen: het helofytenfilter, de waterbesparende douchekop en diverse uitvoeringen van het composttoilet, in 2001 culminerend in het Nonolet.

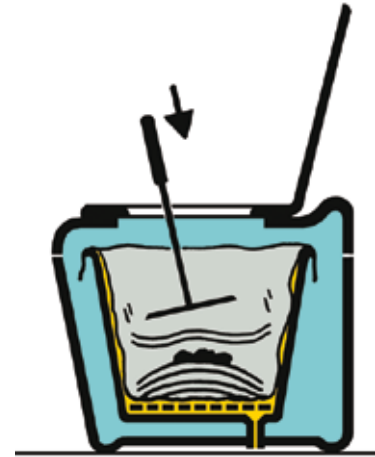

Het helofytenfilter – bij ons in 1980 voorafgegaan door een water zuiverende plantenkas – is een verticaal doorstroomd filter begroeid met moerasplanten, een biologisch zandfilter dat we in 1989 in ons land introduceerden en later ook uitvoerden met steenwol als substraat. Dit natuurfilter waar we tientallen experimentele uitvoeringen van bouwden, en dat we in een 12 meter lange oplegger met eigen zonnestroom op de Europese Jamboree van Scouting Nederland in 1994 in Dronten demonstreerden, kreeg met 3b de hoogste kwalificatie voor individuele afvalwaterzuivering.

Het hectare grote helofytenfilter van de Efteling waarvoor wij het basisontwerp in '92 maakten en dat het pretpark al vele jaren heel veel geld bespaart, heeft inmiddels bewezen uit rioolwater ook medicijnresten, hormonen en vele giftstoffen te kunnen verwijderen. Het heeft mede daardoor een steeds grotere actuele betekenis gekregen, die nu eindelijk – na jaren van succesvolle tegenwerking uit de

rioollobby – zelfs tot waterschappen en drinkwaterbedrijven begint door te dringen.

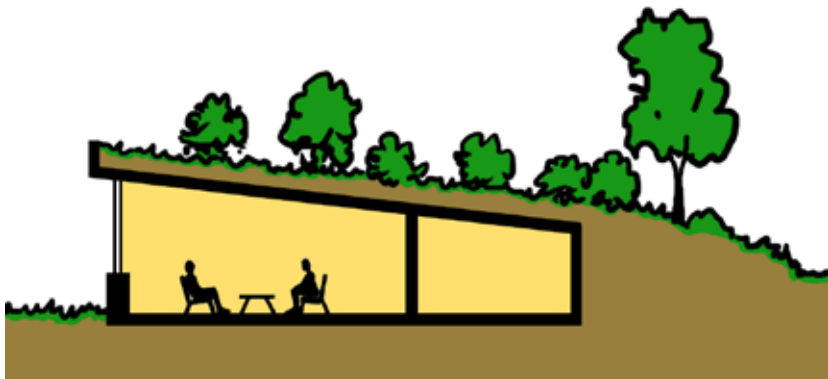
De op ons verzoek door Jan Gosselink in 1983 ontwikkelde handgemaakte waterbesparende douchekop (door hem de 'koperen kop' genoemd), is er nu in een inmiddels verbeterde versie van kunststof, gemaakt door oud Kleine Aarde technicus Jan-Willem Boekschoten, die het waterverbruik wist terug te brengen van 4,5 tot 4 liter/minuut bij gemiddelde waterleidingdruk.

Het in 2001 door ons na 6 jaar experimenteren geïntroduceerde water- en reukloze toilet Nonolet is nu de schaarste aan drinkwater overal ter wereld snel toeneemt en er sinds kort in meerdere gemeenten 'tiny houses' worden toegestaan plotseling actueel geworden als vervanger van het (rioolaansluiting eisende) spoeltoilet. Dit droge scheidingstoilet voor onze uitwerpselen en de fosfaat bevattende urine kan onverwacht een grote rol kan gaan spelen. Op ons oude terrein in Boxtel kregen

we het later onze 'stiltewoning' hebben genoemd. Kijken we naar het snel toenemende aantal door stress geplaagde mensen dat op zoek is naar een wat rustiger omgeving, dan mogen we ook dit gerust een nieuwe actuele betekenis geven.

Onze elektrische auto (in 1992 begonnen we de ombouw van een Japans bestelbusje, de eerste van vier auto's, die het nog met loodaccu's moesten

nog enkele ideeën vorm zoals het 'onderlandhuis' dat niet alleen veel energie bespaarde maar ook zo'n goede geluidsisolatie bleek te hebben – straatlawaai van 70 decibel wordt gedempt tot 32 decibel, het geluid van een tikkend horloge – waarom

doen en met een maximum snelheid van 50 km/u en een actieradius van 140 kilometer) gooide geen hoge ogen. Ook hier past het woord 'actueel' niet meer, maar een dierbare herinnering is er nog wel en onze Peugeot 205 reed nog tot begin 2017!

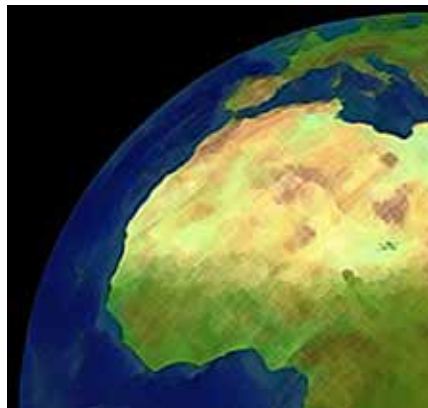
Brief van Bomenpenningwinnaar 1987 Menno Sypkens Smit

In 1987 reikte De Twaalf Ambachten de Bomenpenningprijs uit aan Menno Sypkens Smit, antropoloog en oprichter van de Stichting voor Kleinschalige Ontwikkelings Projecten (SKOP). Menno's leven staat al bijna dertig jaar in het teken van een beter leefmilieu en betere levensomstandigheden voor mensen in de Casamance, een gebied in het zuiden van Senegal. Hij heeft jarenlang in dat land gewoond. Menno vertrok in 1975 als student antropologie naar Senegal. Hij deed daar, via de universiteit van Leiden, antropologisch onderzoek naar de invloed van landschaarste op migratie van de bevolking. Enkele jaren later, in 1983, kwam hij terug in Senegal en zag met eigen ogen de achteruitgang van het milieu; met name de gevolgen van de ontbossing en de verzilting van de rijstvelden. Sindsdien zet hij zich in om de natuur in de Casamance te behouden en te versterken en daarmee de bevolking een meer duurzame basis te geven om een beter leven te leiden.

Menno Sypkens Smit wordt in juli 2011 vanwege zijn werk voor West-Afrika benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

In ons tijdschrift schreven wij in 1987 over Menno: “'s Avonds bezocht hij in de omgeving van het Senegalese dorp Diatock tientallen dorpen op de fiets en vertoonde hij dia's met een projector, die op een kleine accu op zonne-energie werkte. Zo kon hij de mensen overtuigen van de enorme gevaren van het (gebruikelijke) afbranden van vegetatie en ongebreidelde

West-Afrika. (Wikimedia)

boskap. Die boskap was niet hun eigen werk, maar dat van houthandelaren in de steden, die met motorzagen de voor de bewoners heilige wouden leegroofden. Hieraan wordt door de dorpsbewoners nu een einde gemaakt.”

Samen met de bewoners van Diatock ontwikkelde Menno kleinschalige projecten die de gemeenschap ten goede kwamen en naadloos aansloten bij de Afrikaanse leefwijze. Van tijd tot tijd keert hij nog terug naar Diatock waar hij geld en goederen voor zijn projecten bijeen probeert te brengen. Menno's sociale betrokkenheid dwingt nog steeds veel respect af in Nederland en Afrika. In 2011 kreeg hij een koninklijke onderscheiding voor zijn belangrijke werk. Dit najaar ontving Sietz Leefflang een brief van Menno, waarin hij onder meer vertelde dat hij dit jaar zijn langverwachte boek over zijn wetenschappelijke werk zal voltooien. We wensen Menno hier veel succes mee. Hieronder een fragment uit zijn brief.

Beste Sietz,

Bijna veertig jaar geleden schreef ik een stukje in De Twaalf Ambachten over mijn werk in West-Afrika en kreeg ik van jullie de Bomenpenningprijs. De twee zonnepanelen die ik

daarmee verdiende doen het – naar mijn beste weten – nog steeds. En de publiciteit dit de prijs genereerde heeft mij in staat gesteld mijn toenmalige Stichting voor Kleinschalige Ontwikkelings Projecten van de grond te krijgen en het werken in Afrika voor mij mogelijk te maken. Ik kan dus wel zeggen dat ik mijn interessante, leuke – en ik dacht nuttige – werkzame leven aldaar voor een groot deel aan De Twaalf Ambachten te danken heb gehad. Dat moest maar eens worden gezegd.

Tientallen jaren geleden startte Menno zijn acties tegen bosbranden, houtkap en zette de mensen aan nieuwe bomen te planten. Dit groeide uit tot een professionele organisatie met de naam “Arbres”. Grazen op verbrand gras Tabo beheert, via SKOP (Stichting voor kleinschalige ontwikkelingsprojecten) en Menno, een boomkwekerij in Darsilami (onderste foto) en probeert mensen bewust te maken van ecologische zaken.

De tijd vliegt. Jij bent al ongemerkt ergens in de tachtig en ik liet gister stilletjes mijn 68ste verjaardag voorbijgaan. Waren we maar in Afrika waar zo'n getal er niets toe doet maar waar je door met de jaren opgedane ervaringen als steeds wijzer beschouwd wordt en als zodanig bejegend. Als de geest tenminste niet te veel is afgetakeld.

In Afrika heb ik nog bemoeienis met een arboretum annex kwekerij van vier hectare. Die doet het goed dankzij het feit dat de verantwoordelijkheid bij één – kundig en gedreven – persoon ligt. Uiteindelijk leerde mij de ervaring dat groepen mensen met een gezamenlijke verantwoordelijkheid uiteindelijk ten onder gaan aan wantrouwen en lijntrekkerij van som-

migen, waarna de echt actieven er op den duur ook de brui aan geven.

Hoewel een aantal door mij destijds opgestarte activiteiten nog steeds doorgaat en tienduizenden door ons geplante bomen er nog steeds staan, ben ik over het algemeen pessimistisch wat de bossen en dieren betreft in West-Afrika. De bevolking is in de ruim veertig jaar dat ik er kom verviervoudigd en ieder heeft ruimte nodig om te wonen en hout om op te koken en om mee te bouwen. En dan zijn er nog de Chinezen die rücksichtslos hout weggappen om naar China te vervoeren. Als bijna niemand aanplant dan is het niet moeilijk te voorspellen dat er binnen enkele jaren in heel West-Afrika geen bosgebied meer zal over zijn, behalve

datgene wat uitdrukkelijk beschermd is en waar bescherming kan worden afgedwongen. En dat laatste is met een zwak en corrupt gezag nauwelijks mogelijk. Het leefgebied is voor veel dieren vrijwel verdwenen. In de NRC las ik deze zomer dat het WNF – stilzwijgend – West-Afrika al heeft opgegeven.

Graag laat ik jullie tenslotte weten dat ik serieus bezig ben mijn boek over mijn wetenschappelijke werk in Afrika te voltooien. Er is vanuit de Universiteit Leiden belangstelling voor. Ik denk dat het me gaat lukken het dit jaar nog af te krijgen.

*Hartelijke groeten,
Menno Sypkens Smit*

Jaarprijs 2017 goed ontvangen bij Omslag

Vrijdag 22 september werd de De Twaalf Ambachten Aanmoedigingsprijs 2017 uitgereikt aan Omslag, Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling in Eindhoven.

Omslag brengt al bijna 25 jaar mensen bijeen rond de thema's milieu, vrede, werk, cultuur, economie en solidariteit. Met acties, publicaties, zoals het tijdschrift ZOZ, en doe-activiteiten werkt Omslag aan een kleurrijke, duurzame samenleving.

Frans Wildenborg somde een tiental punten op waarom Omslag deze prijs verdient en reikte de prijs uit namens onze Stichting aan de medewerkers van Omslag. Een geïnteresseerde groep belangstellenden hoorde de toespraak aan.

Frans Wildenborg noemde onder andere het feit dat de 'werkplaats' Omslag al bijna 25 jaar keihard aan het werk is om het begrip 'duurzaamheid' tussen onze oren te krijgen. Vaak wordt bij duurzaamheid alléén gedacht aan energie en techniek. Maar duurzaamheid heeft zeker ook een sociaal-maatschappelijke kant. Juist die kant van duurzaamheid wordt door Omslag geaccentueerd. Er is

Frans Wildenborg overhandigt namens De Twaalf Ambachten de Aanmoedigingsprijs aan v.l.n.r. Omslag-medewerkers Marta Resink, Marion van der Heijden en Dick Verheul. (foto: Wim van Overbeeke)

een veelheid aan thema's waarop het zich richt: milieu, vrede, werk, cultuur, economie en solidariteit. Omslag is een van de eerste die het internet is gaan gebruiken als het middel om een nationaal en zelfs internationaal netwerk te bouwen. Daarnaast zijn er veel bijeenkomsten en studiedagen die – vaak in de Omslagtuin – worden

gehouden, zoals de Dag van de Vrede, Dag van de Aarde en de maandelijkse Vuur & Soep.

De mensen van Omslag gaven op die mooie septemberdag aan de prijsuitreiking een feestelijk tintje met hapjes, drankjes en sfeervolle livemuziek in de lommerrijke Omslagtuin.

(foto: Bas Sluijs)

Rijkswaterstaat accepteert riool-alternatief

Water- en warmte-ambassadeurs John en Caroline krijgen goedkeuring voor Nonolet en kamerplantenfilter

In 2010 schreven wij in deze nieuwsbrief over Caroline Docters van Leeuwen en John La Haye met hun 25 meter lange binnenvaartschip "Drie Gebroeders" in Tilburg. Op hun zelf verbouwde schip, dat zij gebruiken als woning en als cursusruimte, installeerden zij in de loop van de jaren een verwarmingsinstallatie met tegelkachel en warmtemuren, twee Nonoletten en een eigen waterzuiveringsfilter. Hiermee is "Drie Gebroeders" misschien wel het meest milieuvriendelijke schip van ons land.

Behalve dat anno 2017 alle systemen nog steeds perfect werken, konden John en Caroline ons deze zomer vol trots nóg iets melden: eind juli kregen zij van Rijkswaterstaat de mededeling dat hun waterzuiveringssysteem officieel wordt goedgekeurd.

Lieselot Leeflang

In augustus 2015 organiseerde Rijkswaterstaat, in het kader van een landelijke controle een bijeenkomst voor de woon-schipbewoners van de Tilburgse museumhaven. Rijkswaterstaat wilde weten of alle schepen wel waren aangesloten op het riool. Al in 2005 had de gemeente Tilburg voor de toen aan de Havendijk liggende schepen een rioolaansluiting aangelegd. Alle eigenaren werden verplicht hun schip aan te sluiten op het riool, alleen John en Caroline waren dit niet van plan. Caroline: "Ons schip is een varende binnenvaartschip. Dat houdt in ons geval in, dat wij er af en toe ook echt mee op stap gaan. Een rioolaansluiting is in dat geval erg onpraktisch. Los- en weer aankoppelen is veel, en niet bepaald leuk werk. Uit ideologische én praktische overwegingen besloten wij destijds dus al om daar niet aan mee te doen en om ons afvalwater te gaan zuiveren op een manier die ook tijdens het varen werkt. Schippers met een rioolaansluiting lozen tijdens het varen hun gehele vuilwatertankinhoud, inclusief de fecaliën, op het oppervlaktewater. Daarmee is een rioolaansluiting voor varende schepen dus geen echt goed oplossing.

Liever meer bevestiging

Wij zijn al heel lang donateur van de Twaalf Ambachten en wij waren er destijds al van overtuigd dat het kamerplantenfilter, in combinatie met twee Nonoletten, voor ons een slimme en verantwoorde oplossing kon zijn. We hebben alles zelf aangelegd: ik het timmerwerk en het sanitair, John de metaalbewerking: lassen, klinken, enzovoort. Voor de elektra kregen wij hulp van De Stroomboot, een varende elektrawerkplaats uit Rotterdam. Tot 2015 werd ons systeem gedoogd door de gemeente Tilburg, maar zon-

der dat er ooit een officiële uitspraak over was gedaan. We hebben in 2013 eenmalig ons afvalwater laten testen door Waterschap De Dommel: het was perfect schoon. Dat stelde ons gerust en erg tevreden, maar liever hadden we wat meer bevestiging."

Hoopvol

"Toen op de bijeenkomst in 2015 Rijkswaterstaat over onze rioolaansluiting begon, zijn wij daar direct tegenin gegaan. Wij hebben de aanwezige ingenieur uitgelegd dat wij een autonoom systeem hebben, dat wij absoluut niet wilden worden

Een van de Nonoletten, deze in een betegelde ombouw. (foto: Bas Sluijs)

Het kamerplantenfilter is al flink begroeid. (foto: Drie Gebroeders))

aangesloten op het riool, simpelweg omdat ons eigen systeem zoveel beter is: schoner, goedkoper, eenvoudiger en milieuvriendelijker. De ingenieur was geïnteresseerd en beloofde ons te gaan onderzoeken of we misschien vrijstelling konden krijgen. Hij wilde ook nieuwe metingen laten verrichten. Nou, dat wilden wij natuurlijk ook! Onze gesprekken met deze man stemden ons hoopvol: Rijkswaterstaat is handhavend, niet de gemeente. Dit was onze kans om onze situatie te bevestigen.”

Maatwerk kost tijd

Het heeft twee jaar geduurd voordat Rijkswaterstaat met een conclusie kwam.

John: “Rijkswaterstaat moest speciaal voor onze situatie nieuwe formulieren maken. Ons systeem zou een ‘maatwerkvoorziening’ zijn. En maatwerk, dat kost tijd. Intussen werd ons afvalwater gecontroleerd op schadelijke stoffen en onderhield Rijkswaterstaat gesprekken met de gemeente.”

Eind juli 2017 kwam het verlossende woord: Rijkswaterstaat heeft geconcludeerd dat de maatwerkvoorziening voldoet aan alle lozingseisen. In het 13 pagina’s tellende rapport over deze maatwerkvoorziening staat onder meer dat **“het maatwerkvoorschrift een lozing betreft die geen aanzienlijke gevolgen heeft voor het milieu.”** De conclusie luidde dan ook: **“de in het besluit opgenomen voorschriften waarborgen dat de doelstellingen van het waterbeheer voldoende worden beschermd. Op grond van de overwegingen bestaan er daarom geen bezwaren tegen het verlenen van de gevraagde maatvoorschriften.”**

“Blijf vertrouwen”

John en Caroline zijn uiteraard heel blij hiermee. John: “We hebben een precedent geschapen waarmee we andere woonschipbewoners mee kunnen helpen. Als het hier kan, dan moet het ook op andere plekken kunnen. We zijn dan ook graag bereid om onze ambassadeursrol nieuw leven in te blazen en aan wie dat maar wil advies te geven over waterzuivering met Nonolet en kamerplantenfilter.

Onze situatie kan ook waardevol zijn voor mensen die plannen hebben met bijvoorbeeld tiny houses.

Ons eerste advies luidt: wees niet bang, blij vertrouwen en geloven in je eigen plannen. En in je eigen toekomst. Het kan even duren, maar uit-

eindelijk werpt het zijn vruchten af.”

Wie behoefte heeft aan advies van John en Caroline of meer wil weten over de activiteiten van Wateridee in Tilburg kan kijken op www.wateridee.nl of mailen met info@wateridee.nl

Het woonruim van het schip met links vooraan een Standaard-tegelkachel. (foto: Bas Sluijs)

Op hun 25 meter lange schip Drie Gebroeders, vlakbij de Tilburgse Piushaven, wonen en werken Caroline Docters van Leeuwen en John La Hays. Van oktober tot en met mei ontvangen zij zo'n veertig cursisten per week, voor onder andere allerlei nautische – en schildercursussen. Ook verzorgen zij aan boord de catering plus afwas voor de vele vaartochten die zij organiseren door de wateren rondom Tilburg.

Per jaar gebruiken zij 11 m³ drinkwater.

Met twee Nonoletten aan boord en een helofytenfilter (model Kamerplantenfilter met een mooie houten ombouw) produceert het schip alleen grijs water, dat, gezuiverd, op het oppervlaktewater geloosd wordt. De meetresultaten in 2017 van het gezuiverde afvalwater die hebben geresulteerd in de huidige maatwerkvoorziening waren bij het schrijven van dit artikel nog niet in handen van Caroline en John. Wel hebben ze gehoord dat ze zijn goedgekeurd door de Gemeente Tilburg en Rijkswaterstaat.

De analysesresultaten in 2013, opgetekend door Waterschap De Dommel, waren als volgt:

CZV (chemisch zuurstofverbruik): 6 mg/l (norm is 200 mg/l)

BZV (biologisch zuurstofverbruik): 2 mg/l (norm is 40 mg/l)

Ammoniumstikstof: 2,1 mg/l (norm is 4 mg/l)

Totaal stikstof 63 mg/l (norm is 60 mg/l)

Totaal fosfaat 4,5 (norm is 6)

e-coli: nauwelijks gevonden.

Mededeling over De Nieuwe Ambachterij in Oostburg

Zoals eerder gemeld in een brief aan de donateurs gaan Dirk en Monique Knetsch gesteund door vrijwilligers, op eigen kracht verder met De Nieuwe Ambachterij. De financiële ondersteuning door onze stichting hebben we beëindigd. Via onze website zullen we aandacht blijven besteden aan de activiteiten en initiatieven in Oostburg.

Donateurs zijn uiteraard nog steeds van harte welkom om de Nieuwe Ambachterij in Oostburg tijdens de open dagen te bezoeken. Behalve in-

breng van De Twaalf Ambachten is ook de eigen inbreng van lokale initiatieven te zien. De eerstvolgende open dag is op zaterdag 16 december van 11.00 – 15.00 uur.

Peter van Veen

We gaan verder op onze website

Dit is onze laatste Nieuwsbrief in deze vorm. Voortaan doen we onze mededelingen op onze website. Mogelijk dat u zo nu en dan ook nog eens een brief per post toegestuurd krijgt, maar de website is voortaan onze belangrijkste informatiebron.

Zoals eerder al gemeld gaan we de website ook uitbreiden met de werkmappen die we eerder alleen op papier uitbrachten. Zo ontstaat er een nog groter gratis archief voor diegenen die ecologisch aan de slag willen.

Wilt u ons als donateur blijven ondersteunen met een vrijwillige bijdrage? Dan kunnen wij deze website, die voor iedereen toegankelijk is, blijven onderhouden.

Dank aan al onze donateurs

Onze stichting bestaat volgend jaar 40 jaar. In de aflevering 'Wat is na 40 jaar nog actueel?' van de rubriek 'Beter 1x zien dan 100x horen', hebben we beschreven wat nog actueel is van wat we in deze periode hebben ontwikkeld en wat nog altijd van waarde is voor onze samenleving. We zijn er trots op. We beseffen dat wat we de afgelopen jaren hebben bereikt natuurlijk alleen mogelijk is geweest dankzij uw steun als donateur. Hiervoor zijn we u zeer erkentelijk. Hartelijk dank!

Stichting De 12 Ambachten
Sietz Leeflang
Wim van Overbeeke
Peter van Veen

Colofon

De Twaalf Ambachten Nieuwsbrief is een publicatie van de gelijknamige stichting, die zich sinds 1978 beijvert voor leven, wonen en werken naar menselijke maat en naar ecologische maatstaven.

Redactie: Sietz Leeflang, Peter van Veen, Wim van Overbeeke (ook vormgeving), Kris De Decker, Lieselot Leeflang (eindredactie).

Donateurs van Stichting De Twaalf Ambachten ontvangen deze Nieuwsbrief. Voor publicaties, producten en eventueel ook rondleidingen kunnen ze terecht bij De Weide in Boxtel (www.inspiratiecentrumdeweide.nl) of bij De Nieuwe Ambachterij in Oostburg, Zeeuws-Vlaanderen, bij België (www.denieuweambachterij.nl).

Bankrekening: NL48 INGB 0003 9393 93, BIC: INGBNL 2A t.n.v. Stichting De Twaalf Ambachten, Breskens.

Stichting De Twaalf Ambachten, centrum voor ecologische technieken. **E-mail:** info@de12ambachten.nl. **Website:** www.de12ambachten.nl